

Тарих және археология/History and Archaeology/
История и археология

Ортағасырлық түпдеректер мен зерттеушілер еңбектеріндегі
Моғолстанның алғашқы ханы¹

*С. Ахметқұл^a, Ө.Ж. Бекмағанбетов^b, Қ.Қ. Батталов^c

^aЛ.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы
(E-mail: akhmetkulsergazy@gmail.com). *Байланыс үшін автор: akhmetkulsergazy@gmail.com

^bЛ.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы
(E-mail: umirbai_bg@mail.ru)

^cAstana IT University, Астана, Қазақстан Республикасы
(E-mail: kairat.battalov@gmail.com)

ARTICLE INFO

АННОТАЦИЯ

Кілт сөздер:

Шағатай ұлысы,
Моғолстан,
моғолдар,
Есенбұға хан,
Тоғылық Темір хан,
«Тарих-и-Рашиди»,
«Түрік шежіресі»,
В.В. Бартольд,
У. Эрскин.

Мақалада отандық және шетелдік зерттеушілердің еңбектерін талдау арқылы Моғолстан мемлекетінің алғашқы ханына қатысты мәліметтер қарастырылады. Ұзақ жылдар бойы тарихшылар Шағатай ұлысының шығыс бөлігінде құрылған Моғолстанның тұңғыш ханы Тоғылық Темір болғандығын дәйектеп келгенімен, ХІХ ғасырдың екінші жартысында жарық көрген британ ғалымдарының еңбектерінде Моғолстанның алғашқы ханы туралы конвенционалды ұстаным жоққа шығарылады. В.В. Бартольд, К.А. Пищулина, В.П. Юдин, О.Ф. Акимушкин, О.К. Караев және басқа да зерттеушілер «Муизз ал-ансаб», «Зафар-наме», «Шаджарат ал-атрак» және т.б. еңбектерде ұсынылған мәліметтерге сәйкес Тоғылық Темір ханның Моғолстанның бірінші ханы болғандығын негіздесе, британ ғалымдары У. Эрскин, Э. Оливер және Н. Элиас Мұхаммед Хайдардың «Тарих-и-Рашиди» еңбегі мен Әбілғазының «Түрік шежіресіне» сүйене отырып, Шағатай ұлысының ханы болған Есенбұғаны Моғолстан мемлекетінің негізін қалаушы ретінде ұсынады. Түпдеректерде Есенбұға хан өмірінің соңғы жылдарына қатысты мәліметтердің болмауы әрі өлген уақытының жазылмауы, сонымен қатар «Тарих-и-Рашиди» мен «Түрік шежіресі» авторлары мәліметтерінің салыстырмалы түрдегі айқындылығы Есенбұға ханның Моғолстан мемлекетінің алғашқы ханы ретінде қарастырылуына мүмкіндік туғызады. Сонымен қоса, бұл дәйектер В.В. Бартольд, О.Ф. Акимушкин және т.б. Мұхаммед Хайдар мен Әбілғазы Баһадүр ханның Есенбұға туралы деректерінің хронологиялық тұрғыдан мүмкін емес деген пікірлерін сынға алады. Ғылыми мақаланы жазу барысында жоғарыда аталған түпдеректердің қазақ, орыс, ағылшын тілдеріндегі аудармалары пайдаланылды.

FTAMP 03.91

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-4-7-17>

Received 21 April 2023. Revised 04 May 2023. Accepted 26 November 2023. Available online 30 December 2023.

Дәйексөз үшін:

С. Ахметқұл, Ө.Ж. Бекмағанбетов, Қ.Қ. Батталов Ортағасырлық түпдеректер мен зерттеушілер еңбектеріндегі Моғолстанның алғашқы ханы // Turkic Studies Journal. – 2023. – Т. 5. – № 4. – 7-17 б.
DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-4-7-17>

For citation:

S. Akhmetkul, O.Zh. Bekmaganbetov, K.K. Battalov The first khan of Moghulistan in medieval sources and works of researchers // Turkic Studies Journal. – 2023. – Vol. 5. – No 4. – P. 7-17. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-4-7-17>

¹ Бұл зерттеу Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржылай қолдауымен әзірленді (ЖТН №BR18574101).

Кіріспе

Қазақ халқының қалыптасуында ерекше рөл атқарған Шағатай ұлысының тарихы, оның ішінде Моғолстанның тарихы тарихшылар тарапынан аз зерттелген тақырыптар қатарынан орын алады. 1894 жылы Лондонда жарық көрген «Тарих-и-Рашиди» еңбегінің ағылшын тіліндегі алғашқы аудармасының редакторы Н. Элиастың айтуынша, моңғол әулетінің шағатай тармағы «Шыңғысхан отбасының ішіндегі ең аз зерттелген тармақ болып қала берді», ал «Ұлы жаулап алушы негізін қалаған империяның өзге тармақтары туралы жазған тарихшылар Қытай мен Моңғолиядан бөлек, Батыс Азия мен еуропалықтар арасында көптеп табылды» (The Tarikh-i-Rashidi of Mirza Muhammad Haidar, Dughlat, 1895: 28).

Бір ғасырдан астам уақыт өтсе де, Н. Элиастың пікірі өз өзектілігін жоғалтқан жоқ. Шағатай ұлысы, Моғолстан тарихының ақтаңдақ беттері жеткілікті. Бұл зерттеуіміз сондай мәселелердің бірі Моғолстанның бірінші ханы кім болған деген сұрақ төңірегінде болмақ. Тарихшылар ортасында қалыптасқан пікір негізінде көптеген еңбектерде Тоғылық Темір Моғолстанның алғашқы ханы ретінде танылып келді. Дегенмен XIX ғасырдың екінші жартысында жарық көрген британ ғалымдары В. Эрскин, Э. Оливер және Н. Элиас еңбектерін талдау нәтижесі көрсеткендей, Моғолстанның тұңғыш ханы болып Дуа ханның ұлы, Шағатай ұлысында хандық құрған Есенбұға есептелуі мүмкін. Бұл болжам Моғолстанның алғашқы ханы туралы конвенционалды пікірді өзгертіп, Моғолстанның құрылу тарихы бойынша жаңа жайттарды ашуға мүмкіндік туғызады деп есептеуге болады.

Материалдар және зерттеу әдістері

Мақалада отандық және шетелдік зерттеушілердің Моғолстанның алғашқы ханы туралы еңбектері ортағасырлық түпдеректер негізінде қарастырылады. Зерттеу жұмысын жүзеге асыруда сапалы зерттеу әдістерінің ішінде құжаттарды талдау және контент-анализ қолданылды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Моғолстанның алғашқы ханы туралы құнды мәліметтер В.В. Бартольд, К.А. Пищулина, В.П. Юдин, О.Ф. Акимускин, О.К. Караев, У. Эрскин, Э. Оливер және Н. Элиас² зерттеулерінде ұсынылған. Олардың басым көпшілігі ғылыми қауымдастық ішінде танымал болып, жаңа зерттеулерге бағыт-бағдар берді. Талдау барысында аталған ғалымдардың еңбектеріндегі Моғолстанның алғашқы ханы туралы негізгі тезистері қарастырылып, талданатын болады.

² Бартольд, 1943; Пищулина, 1977; Юдин, 2001; Акимускин, 2004; Караев, 1995; Erskine, 1854; Oliver, 1888; The Tarikh-i-Rashidi of Mirza Muhammad Haidar, Dughlat. A history of the Moghuls of Central Asia: An English Version., 1895.

Талдау

Отандық тарихшылар Моғолстан бойынша тарихнаманы қарастырғанда, Василий Владимирович Бартольд еңбектерін негізге алып, содан бастайтыны мәлім. В.В. Бартольд «Очерк истории Семиречья» атты жұмысының «Могулистан» бөлімінде Шағатай ұлысының батысында түркі әмірлерінің толық жеңіске жетуі мемлекеттің шығыс бөлігіндегі әмірлердің өз ханын таққа отырғызуға итермелегенін атап өтеді (Бартольд, 1943: 65). Әмір Болатшы 1348 жылы Құлжа өңірінен Ақсуға 18 жасар ханзада Тоғылық Темірді алдыртып, оны Дуа ханның немересі деп жариялап, хан ретінде мойындатты деп жалғастырады.

В.В. Бартольдтың пікірінше, Тоғылық Темірдің шығу тегі туралы бірнеше нұсқа бар. Бастапқыда оны моғол әмірлерінің бірінің ұлы деп есептесе, кейіннен генеалогиялық тарих бойынша (Муизз ал-ансаб, Зафар-наме, Шаджарат ал-атрак) Тоғылық Темірді Дуа ханның ұлы Емілқожаның баласы деп таныды. Үшінші нұсқаға сәйкес Мырза Хайдар, Бабыр және Әбілғазы Тоғылық Темірді Есенбұға ханның ұлы деп атап көрсетеді. Дегенмен В.В. Бартольдтың пайымдауынша, бұл жайт хронологиялық тұрғыдан мүмкін емес. Бұл тұжырымға ол жоғарыда аталған еңбегінің басқа бетінде Шағатай ұлысының ханы болған Есенбұға туралы жазған мәліметіне сүйене отырып келді. Оның жазуынша, Есенбұға 1309 жылы болған ханзадалар құрылтайында Шағатай ұлысының ханы болып сайланады (Бартольд, 1943: 60). Билігінің алғашқы жылдары өз иеліктерінде салыстырмалы түрде тыныштық орната алғанымен, сәтсіз сыртқы соғыстары елдің жағдайын нашарлатып жіберді. Қағанның шекарадағы әскерімен қақтығыстар, парсы билеушісі Олджайтумен болған шайқастар Есенбұға хан үшін жеңіліспен аяқталды (Бартольд, 1943: 60-61). Оның пайымдауынша, тарихшылар Есенбұға ханның өлген жылын атай алмағанымен, ол 1318 жыл шамасында қайтыс болған (Бартольд, 1943: 61). Сәйкесінше, 1348 жылы 18 жаста болған, яғни 1329-1330 жылдары дүниеге келген Тоғылық Темір 1318 жылы қайтыс болған Есенбұға ханның ұлы бола алмайды.

Өз кезегінде Клавдия Антоновна Пищулина «Юго-Восточный Казахстан в середине XIV – начале XVI веков» атты еңбегінде В. Бартольдтың тезисін қайталап, Моғолстанда «түркі феодалдық ақсүйектерінің» 1348 жылы Шағатай ұрпағы Тоғылық Темірді хан тағына отырғызғанын жазады (Пищулина, 1977: 41). К. Пищулина да Тоғылық Темірдің шығу тегіне қатысты Мырза Хайдардың мәліметтерінің қарама-қайшылығын, атап айтқанда Тоғылық Темірдің Есенбұға ханның ұлы болып табылатындығы туралы пікірін жоққа шығарады. Сонымен қатар, К. Пищулина Мырза Хайдарды Шараф ад-Дин Йазидидің «Зафар-нама» еңбегінде Тоғылық Темірді шағатайлық Дуа ханның ұлы Емілқожаның ұлы ретінде атап өткендігін байқамай қалды деп сынайды (Пищулина, 1977: 41). Пищулинаның айтуынша, кейінгі авторлар да, мысалы Махмуд бен Вали де Есенбұға мен Емілқожа есімі бір адамға тиесілі деп есептейді.

Отандық тарихшылар қатарынан моғол тематикасын алғашқылардың бірі болып жан-жақты зерттеген Вениамин Петрович Юдин өзінің «Могулы» мақаласында Шағатай Ұлысының ыдырауы мен Тоғылық Темірдің таққа отыруын жалпылама ғана атап өтеді. Онда «Көптеген зерттеушілер Шағатай Ұлысының ыдырауы мен Моғолстанда Тоғылық

Темірдің таққа отыруы кезеңіне моғол этникалық бірлігінің құрылуы сияқты маңызды оқиғаны да жатқызады», «Этностың қалыптасуы бір мезеттік емес, айтарлықтай ұзақ үдеріс болғандықтан, моғол этносының пайда болуын Шағатай Ұлысының ыдырауы немесе Тоғылық Темірді хан сайлаудың формалды күнімен орайластыру қате болып саналады», «Моғолстанның Мәуереннахрдан бөлінуі мен Тоғылық Темірдің таққа отыруы тек саяси тарих тұрғысынан сол кезде қалыптасқан және орын алып жатқан этникалық реалияларды – моғол этносы мен шағатайлар этносын анығырақ көрсете алды», – деген жолдар ғана ұсынылған (Юдин, 2001: 103, 105). Дегенмен жоғарыда аталған мақаланың сілтемесінде В.П. Юдиннің жары Ю.Г. Баранова автордың Моғолстанның құрылуы мен Тоғылық Темірге арналған әлі жарияланбаған арнайы зерттеуі бар екендігін атап өтеді (Юдин, 2001: 103). Мүмкін сол жарық көрмеген еңбек Моғолстанның құрылуы мен оның алғашқы ханы туралы кейбір жайттарды айқындауға өз септігін тигізер еді.

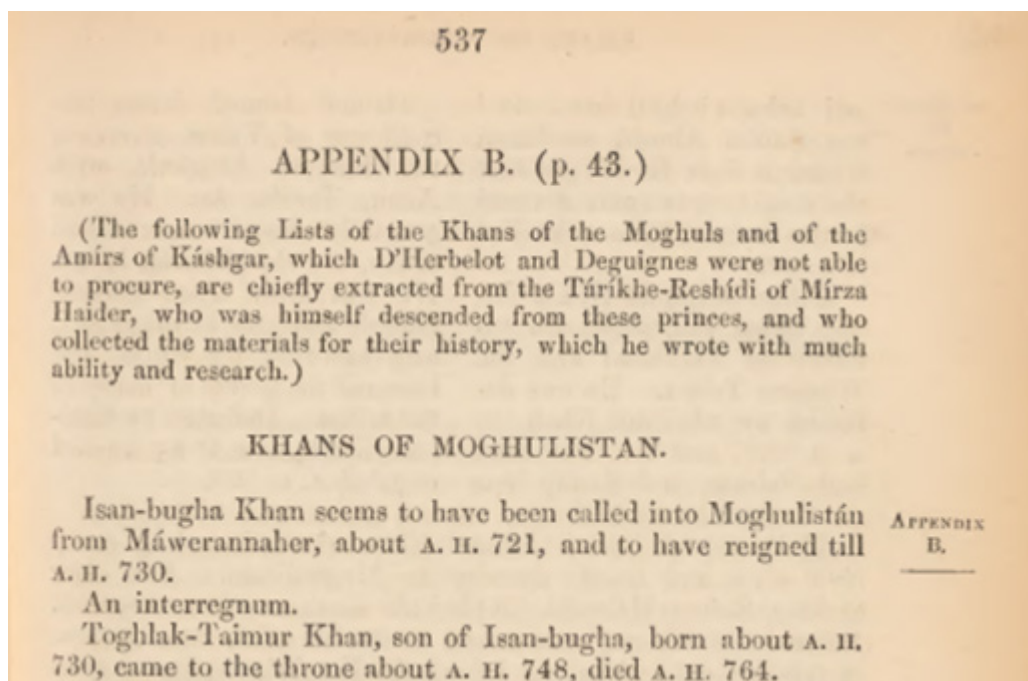
Ресейлік танымал шығыстанушы Олег Федорович Акимушкин «Хронология правителей восточной части Чагатайского улуса (линия Туглук-Тимур-хана)» атты мақаласында «747/1346 жылы Мәуереннахрдың түркі тайпаларының әскери-көшпелі аристократиясымен күресте билігі бүкіл Шағатай ұлысында мойындалған соңғы Шағатай ұрпағы Қазан хан қайтыс болды. Ұлыстың шығыс бөлігінің әмірлері бір жылдан соң (748/1347 жылы) таққа Тоғылық Темірді отырғызды және оны Дуа ханның немересі деп жариялады», – дей келе, Моғолстанның тұңғыш ханы ретінде Тоғылық Темірді атап көрсетеді (Акимушкин, 2004: 257). О. Акимушкин да Тоғылық Темірдің әкесі кім болды деген сұрақ төңірегінде ортағасырлық авторлар арасында ортақ пікір жоқтығын жазады. Дегенмен, оның пайымдауынша, Захир ад-Дин Бабур мен Мұхаммед Хайдар Дулаттың айтқанына сүйеніп, Есенбұғаны Тоғылық Темірдің әкесі деп есептеу анахронизм болып табылады, өйткені Есенбұға Тоғылық Темірдің туғанына дейін көп жыл бұрын қайтыс болған еді (Акимушкин, 2004: 268).

Қырғызстандық ғалым Өмүркул Караев 1995 жылы жарық көрген «Чагатайский Улус. Государство Хайду. Могулистан» атты еңбегінде В.В. Бартольдпен келісе отырып, Шағатай ұлысының шығыс бөлігінде құрылған Моғолстан мемлекетінің алғашқы ханы 1348 жылы таққа отырған Тоғылық Темір болды деп есептейді (Караев, 1995: 44). Ол да шығыс авторларының Тоғылық Темірдің ата тегіне қатысты мәліметтерінің әртүрлі болып келетінін айта келе, «Мұхаммед Хайдар мен Бабыр оны Дуаның ұлы Есенбұғаның ұлы десе, ал Шараф ад-Дин Йезди, Гияс ад-Дин Хондамир (XVI ғ.), Фасих Хафави және Хафиз-и-Таныш Дуаның өзге ұлы Емілқожаның (Елқожа), Огулқожаның (Айманқожа) ұлы деп атайды», - дейді (Караев, 1995: 46). Ө. Караев та Тоғылық Темірдің Есенбұға ханның ұлы болып табылатындығын жоққа шығарады.

Қазақстанның академиялық тарих кітаптарына жүгінетін болсақ, онда да Моғолстанның алғашқы ханы ретінде Тоғылық Темір көрсетілген. Мысалы, Қазақстан тарихының бес томдығының 2-томында былай делінген: «Моғолстан атанған бұрынғы Шағатай ұрпағы мемлекетінің шығыс аймақтарының көшпелі шонжарлары хижра бойынша 748 жылы/ 1347-1348 жылдары Шағатай ұрпағы Тоғылық Темірді хан қойды» (Қазақстан тарихы, 1998: 121).

Ендігі кезекте Моғолстанның алғашқы ханы Есенбұға хан болды деген зерттеушілердің еңбектеріне тоқталсақ. Уильям Эрскин өзінің «History of India» кітабында Мырза Хайдардың «Тарих-и-Рашиди» еңбегіне сүйене отырып, Моғолстанның алғашқы ханы Есенбұға болғанын атап көрсетеді. Оның айтуынша, Мәуереннахрда билік құрған Есенбұға хан Қашғар, Яркенд, Алаташ тұрғындарының және ұйғырлардың шақыртуымен бос қалған хан тағына отырады (Erskine, 1854: 37). Сол кезден бастап Шағатай хандарының Ұлы хандығы бөлініп, бір-біріне қарсылас немесе тәуелсіз екі ханның болғандығы, біреуінің Моғолдар мен Қашғар елінде, ал өзгесінің Мәуереннахрда билік құрғандығы жазылған (Erskine, 1854: 37).

Сонымен қатар, У. Эрскин кітабының қосымшасында Моғолстан хандарының тізімі берілген (Erskine, 1854: 537). Оған сәйкес, Есенбұға хан Мәуереннахрдан Моғолстанға хижра жыл санауы бойынша 721 жылы (1321 жылы) шақырылып, 730 жылға (1330 жылға) дейін билік құрғандығы көрсетілген.

1-сурет. Моғолстан хандарының тізімінен үзінді.

Одан кейін «патша аралығы кезеңі», яғни хан болмаған кезең орын алады. Ал хижра жыл санауы бойынша 730 жылы (1330 жылы) туған Есенбұғаның ұлы Тоғылық Темір 748 жылы (1348 жылы) таққа отырып, 764 жылға (1363/1364 жылға) дейін билік құрады.

Э. Оливер болса, 1888 жылы жарық көрген «Chaghatai Mughals» мақаласында У. Эрскиннің еңбегіне сілтеме жасай отырып, Моғолстанның бірінші ханы Есенбұға болғандығын сөзбе-сөз жеткізеді (Oliver, 1888: 107). Сонымен қоса, Э. Оливердің жоғарыдағы мақаласында Есенбұғаның Моғолстанның ханы болғанға дейін Шағатай ұлысында билік еткен кезеңіне қатысты мәліметтер ұсынылған. Оның айтуынша, Есенбұға 1309 жылы інісі Қабақ (Кебек) ханның орнына Шағатай ұлысының тағына отырады. Э.

Оливер де Есенбұға есімінің кейбір авторларда Емілқожа есімімен сәйкестендірілетінін және Емілқожа есімінің түрлі нұсқаларының бар екендігін жазады (Oliver, 1888: 105). Э. Оливердің пайымдауынша, Есенбұға 1318 жылы көзден таса болып, сол жылы Әбілғазы айтып өткендей, Қашғар мен Яркенд немесе Хандықтың шығыс қанаты аталып кеткен жердің халқы «Дуа ханның ұлы Емілқожаны өздерінің ханы болуға шақырды. Алайда Э. Оливер Хондемирдің Есенбұға ханның Шағатай ұлысының батыс бөлігінде өмірінің соңына дейін билік еткендігі туралы мәліметін де келтіреді.

Э. Оливердің пікірінше, Есенбұғаға қатысты жоғарыдағы мәліметтердің дұрыс-бұрыстығына қарамастан, ол билігінің басым бөлігін өзгелермен қастастықта өткізді. Есенбұға сегізінші ұлы қаған Буянтумен де, парсы илханы Олджейтумен де соғыс жүргізген. Соңғы шайқасы 1316 жылы Олджейту және өзінің інісі Ясауырмен Әмудария бойында орын алып, Есенбұғаның жеңілісімен аяқталды (Oliver, 1888: 105). Э. Оливердің айтуынша, Есенбұғаның Мәуереннахрдағы өміріне қатысты соңғы мәлім нәрсе келесідей: 1318 жылы Қабақ (Кебек) тақты өзіне қайтарып, сотқар Есенбұғаны жазалады.

Сонымен қатар, Э. Оливер мақаласының қосымшасында Моғолстан хандарының тізімін жазып, онда Есенбұғаны Моғолстанның алғашқы ханы ретінде ұсынған (Oliver, 1888: 128).

128

SHAGHATAI MUGHALS.

KHANS OF MUGHALISTĀN.

ISANBUGHA, called from Māwāra-un-Nahr cir. 721, reigned till 730 н.

An interregnum.

TUGHLAK-TIMUR, son of Isanbugha, born 730, reigned circ. 748-764 н.

ILIAS KHAWĀJA, son of Tughlak, murdered by Kamruddīn 766 н.

KAMRUDDĪN, usurped 768-794.

Expeditions of Amir Timur.

KHIZAR KHAWĀJA, son of Tughlak, 791-821.

AMIRS OF KASHGAR.

AMIR TULUK. Ulūsbegi, contemporary with Isanbugha.

YŪLAJI or BOLAJI, brother of Tuluk, raised Tughlak to the throne.

KHODĀIDĀD, son of Yūlaji, cir. 748 to 822. His reign was of great length, but probably broken by the usurpation of Kamruddīn.

MIRSYUD 'ALI, son of Amir Syud Ahmad, son of Khodāidād, 838-861.

2-сурет. Моғолстан хандарының тізімінен үзінді.

Ней Элиас та У. Эрскиннің «History of India» кітабына сүйене отырып, Есенбұға ханның Мәуереннахрдан кетіп, Моғолстанға хан болғандығын жазады. Н. Элиас Есенбұға тұлғасына қатысты түсініксіз жайттардың бар екенін айта келе, оның Дуа ханның ұлы болғандығы, Әбілғазының оны «Есенбұға» лақап атымен белгілі болған Емілқожа деп

атағаны, Хондемирдің Есенбұғаны өмірінің соңына дейін Шағатай ұлысының батысында билік құрғандығы, ал Дуа ханның өзге ұлы Емілқожаның Моғолстанда билік орнатқаны жайлы мәліметтер береді (The Tarikh-i-Rashidi of Mirza Muhammad Haidar, Dughlat, 1895: 39).

Дегенмен Н. Элиас Әбілғазы мәліметтерінің нақтылығымен ерекшеленетінін атап өтіп, оның дулат әмірлерінің Бұхарадан Есенбұғаны алдыртып, Қашғар, Яркенд, Алахтах және Моғолстан ханы болып жарияланғандығы туралы мәліметін келтіреді (The Tarikh-i-Rashidi of Mirza Muhammad Haidar, Dughlat, 1895: 40). Н. Элиастың пайымдауынша, «хронологияның және тіпті кейбір оқиғалардың түсініксіздігіне қарамастан, «Шағатай хандығының түпкілікті бөлінісі 1321 жылы немесе сол жылға қарай орын алып, одан кейін ешқашан бірікпеген екі тәуелсіз хандар тармақтарының орнығуына алып келді» (The Tarikh-i-Rashidi of Mirza Muhammad Haidar, Dughlat, 1895: 40).

Осылайша, британдық ғалымдар «Тарих-и-Рашиди» мен «Түрік шежіресіне» сүйене отырып, Моғолстанның тұңғыш ханы Есенбұға болды деп атап көрсетеді. «Тарих-и-Рашидидің» бірінші бөлімінің бірінші тарауында Мырза Хайдар Тоғылық Темір хан Есенбұға ханның ұлы болғандығын және Есенбұғаның шежіресін жазып өтеді (The Tarikh-i-Rashidi of Mirza Muhammad Haidar, Dughlat, 1895: 5). Кітаптың басқа жерінде автордың келесідей сөздері берілген: «... Көп кешікпей Есенбұға хан қайтыс болады. Моғол ұлысында хан қалмады; моғолдар өзімен-өзі өмір сүріп, ұлыс бүліншілікке ұшырайды. Әмір Болатшы дулат, мен пақырдың атасы, ханды табу және мемлекеттегі тәртіпті қалпына келтіру ісіне кіріседі» (The Tarikh-i-Rashidi of Mirza Muhammad Haidar, Dughlat, 6). Әбілғазыға тоқталсақ, ол «Түрік шежіресінде» Есенбұға туралы мынадай мәліметтер келтіреді: «Шағатай хан әулетінен Еміл хожа (лақабы Есенбұға хан) Мауреннахрда туып еді. Қашғар, Жаркент, Ала тау, Ұйғырстан мемлекеттерінде Шағатай хан нәсілінен патша қоярлық ешкім жоқ еді. Сол себептен моңғол әмірлері жиылып, кеңесіп, Есен Бұғаны шақыртып, Қашғар, Жаркент, Ала тау, Мұғылстанға патша қойды» (Әбілғазы, 1992: 105).

Нәтижелер

Мақалада Моғолстан мемлекетінің алғашқы ханына қатысты мәліметтер қарастырылған болатын. Тарихшылар Моғолстанның тұңғыш ханына қатысты біржақты жауап бере алмай, екі топқа бөлінгені анықталды. В.В. Бартольд бастаған бір топ зерттеушілер Тоғылық Темірдің Моғолстанның бірінші ханы болғандығын негіздесе, У. Эрскин және оның еңбегіне сүйенген өзге британдық тарихшылар Шағатай Ұлысының ханы болған Есенбұға Моғолстан тағына бірінші болып отырған хан ретінде көрді.

Екі тарап та өз дәйектерін ортағасырлық түпдеректер негізінде ұсынғанымен, қарама-қайшылық тудырған негізгі екі еңбек болды. Біріншісі – Мұхаммед Хайдардың «Тарих-и-Рашиди» еңбегі, екіншісі – Әбілғазының «Түрік шежіресі». Екеуінде де Моғолстанның алғашқы ханы Есенбұға болғаны жазылған. В.В. Бартольд, О.Ф. Акимов және т.б. «Тарих-и-Рашиди» мен «Түрік шежіресіндегі» Есенбұға туралы деректердің бір жағынан хронологиялық тұрғыдан мүмкін еместігін, екінші жағынан алдындағы түпдеректерді елемендігін атап көрсетті. Дегенмен В.В. Бартольдтің түпдеректерде Шағатай Ұлысының ханы Есенбұғаның қайтыс болған жылы туралы мәліметтердің жоқтығын атап өтуі оның Моғолстан мемлекетінің алғашқы ханы болғандығы туралы болжам жасауға мүмкіндік берді.

Қорытынды

Қорытынылай келсек, Моғолстанның алғашқы ханы туралы ғылыми ортада нық ұстаным қалыптасқанымен, бір топ британдық ғалымдардың зерттеулері мен кей түпдеректердегі мәліметтер жаңа ұстанымның бар екендігін көрсетті. Өз кезегінде Шағатай Ұлысының шығысында құрылған мемлекеттің негізін қалаған әулеттің басында Тоғылық Темір емес, оның әкесі Есенбұға хан тұруы керек деген болжам Моғолстан мемлекетінің қалыптасу тарихы бойынша жаңа зерттеулерге септігін тигізеді деп есептеуге болады.

Әдебиет

- Акимушкин О.Ф., 2004. Средневековый Иран: Культура, история, филология. СПб.: Наука. 404 с.
- Әбілғазы, 1992. Түрік шежіресі. Алматы: Ана тілі. 208 б.
- Erskine W., 1854. A History of India, Vol.2. London.
- Бартольд В.В., 1943. Очерк истории Семиречья. Фрунзе: КИРГИЗГОСИЗДАТ. 104 с.
- Караев О.К., 1995. Чагатайский Улус. Государство Хайду. Могулистан. Образование кыргызского народа. Бишкек: Кыргызстан. 160 с.
- Қазақстан тарихы (Көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. II том. 1998. Алматы: Атамұра. 640 б.
- Oliver E.E., 1888. The Chaghatai Mughals. Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland. New Series. Vol. 20, No. 1. P. 72-128.
- Пищулина К.А., 1977. Юго-Восточный Казахстан в середине XIV-начале XVI веков (вопросы политической и социально-экономической истории). Алма-Ата: Издательство «Наука» Казахской ССР. 288 с.
- The Shajarat ul-Atrak, or Genealogical tree of the Turks and Tatars. Tranlated and abridged by Col. Miles, 1838. London: Printed by J. L. Cox and Sons.
- The Tarikh-i-Rashidi of Mirza Muhammad Haidar, Dughlat. A history of the Moghuls of Central Asia: An English Version., 1895. Edited with Commentary, Notes and Map by N. Elias; The Translation by E. Denison Ross. London.
- Султанов Т.И., 2021. Чингиз-хан и чингизиды. Судьба и власть. Москва: АСТ. 445 с.
- Сыздықов С., 2020. Алтын Орданың мемлекеттік идеологиясы. Turkic Studies Journal. Т. 2. No3. Б. 70-77. DOI: [http:// doi.org/10.32523/2664-5157-2020-2-3-69](http://doi.org/10.32523/2664-5157-2020-2-3-69)
- Тарих-и Рашиди, 1996. Ташкент: Издательство «Фан».
- Шараф ад-Дин Али Йазди, 2008. Зафар-наме. Ташкент: Издательство журнала «SAN'AT». 519 с.
- Юдин В.П., 2001. Центральная Азия в XIV-XVIII веках глазами востоковеда. Алматы: Дайк-Пресс. 404 с.

Reference

- Akimushkin O.F., 2004. Srednevekovyj Iran: Kul'tura, istorija, filologija [Medieval Iran: Culture, History, Philology]. SPb.: Nauka. 404 p. [in Russian].
- Äbilğazy., 1992. Türik şejiresi. [Genealogy of Turks]. Almaty: Ana tılı. 208 p. [in Kazakh].
- Erskine W., 1854. A History of India, Vol.1. London.
- Bartol'd V.V., 1943. Oчерк istorii Semirech'ja. [Essay on the history of Semirechye]. Frunze: KIRGIZGOSIZDAT. 104 p. [in Russian].
- Karaev O.K., 1995. Chagatajskij Ulus. Gosudarstvo Hajdu. Mogulistan. Obrazovanie kыргызского народа. [Chagatai ulus. State of Haidu. Moghulistan. The formation of the Kyrgyz people]. Bishkek: Kyrgyzstan. 160 p. [in Russian].

Qazaqstan tarihy (Köne zamannan büginge deim). Bes tomdyq. II tom., 1998. [History of Kazakhstan: from ancient times until today]. Almaty: Atamūra. 640 p. [in Kazakh].

Oliver E.E., 1888. The Chaghatai Mughals. Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, New Series, Vol. 20, No. 1. P. 72-128.

Pishhulina K.A., 1977. Jugo-Vostochnyj Kazahstan v seredine XIV-nachale XVI vekov (voprosy politicheskoy i social'no-jekonomicheskoy istorii). [South-East Kazakhstan in the middle of the XIV - beginning of the XVI century. Questions of political, social-economic history]. Alma-Ata: Izdatel'stvo «Nauka» Kazahskoj SSR . 288 p. [in Russian].

The Shajarat ul-Atrak, or Genealogical tree of the Turks and Tatars. Tranlated and abridged by Col. Miles, 1838. London: Printed by J. L. Cox and Sons.

The Tarikh-i-Rashidi of Mirza Muhammad Haidar, Dughlat. A history of the Moghuls of Central Asia: An English Version., 1895. Edited with Commentary, Notes and Map by N. Elias; The Translation by E. Denison Ross. London.

Sultanov T.I., 2021. Chingiz-han i chingizidy. Sud'ba i vlast'. [Genghis Khan and the Genghisids. Fate and power]. Moskva: AST. 445 p. [in Russian].

Syzdykov S., 2020. Altyn Ordanyñ memleketik ideologiasy. [State Ideology of the Golden Horde]. Turkic Studies Journal. V. 2. No3. P. 70-77. DOI: [http:// doi.org/10.32523/2664-5157-2020-2-3-69](http://doi.org/10.32523/2664-5157-2020-2-3-69). [in Kazakh].

Tarih-i Rashidi, 1996. Tashkent: Izdatel'stvo «Fan». [in Russian].

Sharaf ad-Din Ali Jazdi, 2008. Zafar-name. Tashkent: Izdatel'stvo zhurnala «SAN'AT». 519 p. [in Russian].

Judin V.P., 2001. Central'naja Azija v XIV-XVIII vekah glazami vostokoveda. [Central Asia in the XIV-XVIII centuries through the eyes of an orientalist]. Almaty: Dajk-Press. 404 p. [in Russian].

***S. Akhmetkul^a**

^aL.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

(E-mail: akhmetkulsergazy@gmail.com)

**Corresponding author: akhmetkulsergazy@gmail.com*

O.Zh. Bekmaganbetov^b

^bL.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

(E-mail: umirbai_bg@mail.ru)

K.K. Battalov^c

^cAstana IT University, Astana, Republic of Kazakhstan

(E-mail: kairat.battalov@gmail.com)

The first khan of Moghulistan in medieval sources and works of researchers

Abstract. The article is based on the analysis of the domestic and foreign researches and examines data on the first khan of Moghulistan. Historians for a long time considered Tughluk - Timur to be the first khan of Moghulistan, which was created in the eastern part of the Chagatai Ulus. However,

the works of British scholars of the second half of the 19th century refute this conventional point of view. Whereas V. Bartold, K. Pishchulina, V. Yudin, O. Akimushkin, O. Karaev and others justify that Tughluk - Timur Khan was the first khan of Moghulistan based on the data of 'Muizz al-Ansab', 'Zafar-name,' 'Shajarat al-atrak' and other works, then British scholars W. Erskine, E. Oliver and N. Elias based on the materials of 'Tarikh-i-Rashidi' by Muhammad Haidar, 'Shajarayi Turk' by Abulgazi describes Esen Buqa as the founder of the state of Moghulistan. However, the relative accuracy of the data provided in 'Tarikh-i-Rashidi' and 'Shajarayi Turk' makes it possible to consider Khan Esen Buqa to be the first khan of Moghulistan. These arguments cast doubt on the statements of V. Bartold, O. Akimushkin and others about the anachronism of the data of Muhammad Haidar and Abulgazi Bahadur Khan regarding Esen Buqa.

Keywords: Chagatai Ulus, Moghulistan, Mughals, Khan Esen Buqa, Tughluk-Timur Khan, Tarikh-i-Rashidi, Shajarayi Turk, V. Bartold, W. Erskine.

***С. Ахметқұл^а**

*^аЕвразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан
(E-mail: akhmetkulsergazy@gmail.com)*

**Автор для корреспонденции: akhmetkulsergazy@gmail.com*

О.Ж. Бекмаганбетов^б

*^бЕвразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан
(E-mail: umirbai_bg@mail.ru)*

К.К. Батталов^с

*^сAstana IT University, Астана, Республика Казахстан
(E-mail: kairat.battalov@gmail.com)*

Первый хан Могулистана в средневековых источниках и в трудах исследователей

Аннотация. В статье на основе анализа трудов отечественных и зарубежных исследователей рассматриваются данные о первом хане Могулистана. Историки в течение долгого времени считали первым ханом Могулистана, созданного в восточной части Чагатайского Улуса, Тоглук-Тимура, однако работы британских ученых второй половины XIX века опровергают данную конвенциональную точку зрения о первом хане Могулистана. Если В.В. Бартольд, К.А. Пищулина, В.П. Юдин, О.Ф. Акимушкин, О.К. Караев и другие на основе данных «Муизз ал-ансаб», «Зафар-наме», «Шаджарат ал-атрак» и других работ обосновывают, что Тоглук-Тимур хан являлся первым ханом Могулистана, то британские ученые У. Эрскин, Э. Оливер и Н. Элиас, основываясь на материалах «Тарих-и-Рашиди» Мухаммада Хайдара, «Родословная тюрок» Абулгази, показывают хана Чагатайского Улуса Эсен-буку в качестве основателя государства Могулистан. Однако отсутствие данных о последних днях жизни и дате смерти хана Эсен-буки в первоисточниках, а также относительная точность данных в работах «Тарих-и-Рашиди» и «Родословная тюрок» позволяет считать хана Эсен-буку первым ханом Могулистана. Кроме того, данные аргументы ставят под сомнение утверждения В.В. Бартольда, О.Ф. Акимушкина и др. об анахронизме данных Мухаммада Хайдара и Абулгази Бахадур хана касательно Эсен-буки.

При написании данной научной статьи использованы переводы первоисточников на казахском, русском и английском языках.

Ключевые слова: Чагатайский Улус, Могулистан, могулы, Эсен-бука хан, Туглук-Тимур хан, Тарих-и-Рашиди, Родословная тюрков, В.В. Бартольд, У. Эрскин.

Авторлар туралы мәлімет:

Ахметқұл Серғазы, докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Сәтбаев к-сі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

<https://orcid.org/0000-0003-3384-5504>

Бекмаганбетов Өмірбай Жолдыбекұлы, тарих ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Сәтбаев к-сі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

Батталов Қайрат Қанатұлы, тарих ғылымдарының кандидаты, әлеуметтік ғылымдар департаментінің ассоциацияланған профессоры, Astana IT University, Мәңгілік Ел даңғылы, 55/11, Астана, Қазақстан Республикасы.

<https://orcid.org/0000-0001-6431-0719>

Information about authors:

Akhmetkul Sergazy, PhD student, L.N.Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev str., Astana, Republic of Kazakhstan.

<https://orcid.org/0000-0003-3384-5504>

Bekmaganbetov Umirbaj Zholdybekovich, Candidate of Historical Sciences, L.N.Gumilyov Eurasian National University, 2 K. Satpayev str., Astana, Republic of Kazakhstan.

Battalov Kairat Kanatovich, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Social Sciences Department, Astana IT University, 55/11 Mangilik El Ave, Astana, Republic of Kazakhstan.

<https://orcid.org/0000-0003-3384-5504>

Сведения об авторах:

Ахметқұл Серғазы, докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

<https://orcid.org/0000-0003-3384-5504>

Бекмаганбетов Омирбай Жолдыбекович, кандидат исторических наук, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, ул. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

Батталов Қайрат Канатович, кандидат исторических наук, ассоциированный профессор департамента социальных наук, Astana IT University, пр. Мангилик Ел, д. 55/11, Астана, Республика Казахстан.

<https://orcid.org/0000-0001-6431-0719>